

Симеон Радев

**ТОВА, КОЕТО ВИДЯХ
ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА**

**КОНФЕРЕНЦИЯТА В БУКУРЕЩ
И БУКУРЕЩКИЯТ МИР ОТ 1913 г.**

София, 2012

Всички права запазени. Нито една част от тази книга не може да бъде размножавана или предавана по какъвто и да било начин без изричното съгласие на „Изток-Запад“.

© Симеон Радев, автор, 2012

© Траян Радев, съставителство, бележки и приложения, 2012

© Издателство „Изток-Запад“, 2012

ISBN 978-619-152-088-6

Симеон Радев

**ТОВА, КОЕТО ВИДЯХ
ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА**

**КОНФЕРЕНЦИЯТА В БУКУРЕЩ
И БУКУРЕЩКИЯТ МИР ОТ 1913 Г.**

- № 1 Благой Шклифов. *На кол вода тиехме*
№ 2 Коста Тодоров. *Изповедта на една луда балканска глава*
№ 3 Свещеник Иван Дочев. *Сага за Балканската война*
№ 4 Благой Попов. *От Лайпцигския процес в сибирските лагери*
№ 5 Лизбет Любенова. *Последните български владци в Македония*
№ 6 Симеон Радев. *Това, което видях от Балканската война.*
Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г.

Илюстративният материал е предоставен от Любомир Юруков – издател на сп. „Минало“.

СЪДЪРЖАНИЕ

„Дадох ли нещо на България?“ (Пламен Крайски, доц. д-р Пламен Павлов).....	7
---	---

ТОВА, КОЕТО ВИДЯХ ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Предговор (<i>Траян Радев</i>)	17
Това, което видях от Балканската война.....	17
Бележки и приложения.....	77
Бележки.....	77
Приложения	95
Приложение № 1	95
Приложение № 2	98
Приложение № 3	105

КОНФЕРЕНЦИЯТА В БУКУРЕЩ И БУКУРЕЩКИЯТ МИР 1913 г.

Встъпителни думи (<i>Траян Радев</i>).....	109
Определяне на българските делегати за конференцията.....	115
На път за Букурещ.....	116
Първите срещи. Примирieto	128
Преговорите с румъните.....	149
Преговорите със сърбите	154
Борбата за Кавала.....	166
Личната намеса на кайзера.....	177
Безсилието на Австрия.....	182

Колебанията на Сазонова	191
Заплашването на Майореску и развязката.....	200
Последните схватки	214
Бележки и приложения.....	227
Бележки.....	227
Приложения	238
Приложение № 1	238
Приложение № 2	239
Приложение № 3	240
Приложение № 4	241
Приложение № 5	244
Приложение № 6	245
Кога и как Симеон Радев пише късните си работи.....	246

„ДАДОХ ЛИ НЕЩО НА БЪЛГАРИЯ?“

Симеон Радев е от онова поколение българи, което израства във вихъра на емоциите, страстите, политическите интриги, дипломатическите комбинации и противоборства, съпътствали изграждането на новата българска държава. Роден на 19 януари 1879 г. в гр. Ресен (днес в Република Македония), израснал в родолюбиво семейство, той получава престижно образование във френския лицей в Цариград, а по-късно следва право в Женева и Париж. Будното момче не остава незабелязано от дейците на Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (ВМОРО) и става неин член на 16-годишна възраст още като ученик в Цариград, и то по препоръка на самия Гоце Делчев. За комитите Симеон Радев разказва увлекателно в книгата си „Ранни спомени“.

Като студент в Швейцария Симеон Радев с финансовата подкрепа на Гоце Делчев и Борис Сарафов издава вестниците „Effort“ и „Mouvement Macedonien“. Със свойствената му ерудиция и увлекателен език той се стреми да покаже на европейската общественост реалната картина за съдбата на останалите в границите на Османската империя българи от Тракия и Македония. Същевременно Симеон Радев е острото перо на в-к „Реформи“, издаван от Върховния Македоно-Одрински комитет. Кариерата си на журналист продължава през 1901 г. във в-к „Вечерна поща“, където израства до главен редактор. Животът го среща с Александър Балабанов, с когото издават популярното за времето си списание „Художник“. Инициативният му дух го подтиква да основе през 1911 г. всекидневника „Воля“. През същата година излиза първият том на „Строители на съвременна България“, книгата която става причина да запомним Симеон Радев преди всичко като историк и писател. Светкавичната ѝ разпродажба води след себе си втори тираж през 1912 г. и публикуването на втория том.

Като българин от Македония съвсем логично той се включва като доброволец в Балканската война, и то в Македоно-Одринското опълчение. Преживява всички възторзи, трудности и жертви, включително началото на Втората балканска война. Тогава е извикан по спешност в София и командирован от правителството в състава на делегацията, върху която пада незавидната участ да търси мирен изход в Букурещ. Там участва в подготовката и подписването на примирието, последвано от зловещия Букурещки мирен договор (1913). От този момент фактически започва дългата му дипломатическа кариера. Като български посланик в Румъния Симеон Радев остава до 1916 г. и оттам заминава за Берн. Последвалите събития красноречиво говорят, че винаги е желаел да бъде на първа линия в полза на Отечеството. Неблагоприятният за България ход на Първата световна война го кара да напусне дипломатическия си пост в Швейцария и да замине на фронта. Междувременно лансира идеята, че е необходимо създаването на българска културна мисия в Берн, която да направи нужното за запознаване на европейските държави с истината за участието на България във войната. По това време той вече е написал великолепната си книга „Македония и Българското възрождение“. Първото ѝ издание е през 1918 г. и е на френски език с едничката задача светът да бъде информиран каква е истината за Македония. Симеон Радев, подобно на редица представители на тогавашния елит, е масон и членува в ложа „Светлина“. По същото време българските масони се обръщат към Великата ложа на Франция с писмо да обединят силите си и да бъде сложен край на войната.

Пребиваването му на фронта е кратко. През 1918 г. е включен в делегацията, която трябва да подпише Солунското примирие. От тази година насетне Симеон Радев се отдава изцяло на дипломатическата кариера. Последователно е пълномощен министър в Хага (1920–1921), Анкара (1923–1925), Вашингтон (1925–1933), Лондон (1935–1938) и Брюксел (1938–1940). Междувременно е и делегат в Обществото на народите в Женева. Негово дело е т.нар. Ангорски договор (1925), уреждащ взаимоотношенията на България с Турция. За жалост и до днес турската страна не е изпълнила постигнатите от дипломата Симеон Радев изрични клаузи за финансова компенсация на онези 200 хиляди български бежанци от

Източна Тракия, жертва на турските зверства и етническо про-
чистване през лятото на 1913 г.

През 1923 г. Симеон Радев сключва брак с известната тога-
ва, но забравена днес художничка Бистра Винарова (1890–1977),
произхождаща от знатния български род на Чалъковците от Ко-
привщица. Творчеството ѝ я нарежда сред европейския авангард,
в кръга на художниците експресионисти в 20-те години на ХХ в.

След 9 септември 1944 г. Симеон Радев е сполетян от нелепата
участ, която премазва най-изтъкнатите български интелектуал-
ци, политици и дипломати. Той е уволнен от Външно министер-
ство, като му е забранено да се занимава с политическа и общест-
вена дейност. Много скоро обаче, още през 1946 г. става ясно, че
огромният му дипломатически опит може да бъде полезен. На-
лага се българската делегация на Парижката мирна конференция
(1946–1947) да търси съветите му, от които се възползват и но-
вите управници на България, вкл. Васил Коларов и Георги Дими-
тров. В архива на последния са запазени писма на Симеон Радев,
съдържащи аргументи за необходимостта България да има излаз
на Бяло море и за истинските ни взаимоотношения със съседите.

Времето отминава, а ние все още не познаваме цялостна-
та дипломатическа дейност на Симеон Радев. Макар и частично
публикуван, архивът му остава непознат за изследователите на
дипломатическата ни история. Безспорният му талант, шансът
да бъде в пряк контакт с плеядата български интелектуалци от
първата половина на ХХ в., личните му познанствата със светов-
ноизвестни политици и дипломати му дават възможността да ни
завещае огромно творчество, което все още не е видяло бял свят
в пълния си обем.

Симеон Радев е искрен, последователен до фанатизъм родолю-
бец, чието кредо и лична съдба е „целокупна България“ – обедине-
нието на българския народ в неговата изконна етнокултурна терито-
рия. Макар да има своите политически пристрастия, той нито за миг
не ни кара да се съмняваме в обективността на разказа му. Духът му
управлява неговото перо от най-късата вестникарска информация
до обемните задълбочени съчинения. Независимо от изолацията и
нищетата, в които го поставя тоталитарният комунистически ре-
жим, големият българин продължава своята мисия на историк и
изследовател до самата си смърт (15 февруари 1967 г.).

Двете творби на Симеон Радев, включени в този том, отдавна са библиографска рядкост. Издадени от неговия син Траян Радев (1929–2010) преди две десетилетия, днес те са достъпни на ограничен кръг читатели. Тематичното им обединяване в една книга може да се оцени като сполучливо решение, още повече че „Това, което видях от Балканската война“ си остава книга с отворен финал. Независимо от хронологичната последователност и стилистиката на автора, двете книги в определена степен се отличават една от друга – ако първата е преди всичко мемоарна, то втората е разгърната като синтезирано и задълбочено изследване на балканската и европейската политика през 1912–1913 г., на практика в самото навечерие на Първата световна война. Работейки върху книгата, Симеон Радев, вече от дистанцията на десетилетията, използва публикувани документи и спомени на български и европейски държавници от онази епоха.

„Това, което видях от Балканската война“ е увлекателен разказ на участник, в случая не в големите стратегически планове и битки, колкото в онези „малки“ военни и обществени събития, които обаче са живата тъкан на историческите процеси и явления. Написана като на един дъх, в характерния за опитен журналист и писател репортажен маниер, тази малка книга ни въвлича в атмосферата на онзи всенароден български порив за свобода и национално обединение, която напомня Вазовото „пиянство на един народ“... За разлика от бунтовната 1876 г. обаче, през 1912 г. се открояват и някои съществени разлики – на преден план е модерната българска държава със своята армия и младо гражданско общество, държавата на няколко поколения българи, възпитавани в продължение на десетилетия в дух на патриотизъм, на солидарност със страдащите под чуждата власт съотечественици, но и в ценностите на демокрацията. Това е забелязано и от чуждестранните кореспонденти, които с изумление съобщават на своите читатели: „Този народ чака да се бие, както се чака голям празник!“ Факт е и справедливото, толерантно отношение на българските офицери и войници към турското и гръцкото население в освободените градове и селища в Източна Тракия.

Самите обстоятелства поставят Симеон Радев в различни ситуации, в които набитото му око открива и ни представя онова, което почти винаги отсъства не само във военните сводки, но и в академичните книги и учебници по история. Става дума за онези човешки радости, съмнения, страхове и скърби на обикновените войници и техните командири, на местното население в Одринска Тракия. Достатъчно е да се потопим в разказаното от Симеон Радев за видяното и преживяното от самия него в Стара Загора, Малгара, Хайребол, Шаркьой... Както си спомня самият автор след много години, през дните и месеците на Балканската война той, човекът на книгите и интелектуалния труд, на публицистиката и политиката, е обладан от желанието да слее „... цялото си битие с подвижния живот на дружината...“. Доброволно и съзнателно възприетата от Симеон Радев роля на войник обаче няма как да го „освободи“ от доказания му авторитет на журналист, писател, общественик, съратник на комитите от ВМОРО – на фронта той среща стари приятели и познайници от средите на тогавашния столичен политически и интелектуален елит, има възможност да контактува непосредствено с някои от висшите командири, както и да забележи допуснатите военнополитически грешки, междуличностни напрежения и противоречия, които в съвсем недалечно бъдеще раждат горчиви плодове...

Втората книга на Симеон Радев, включена в настоящото издание, е „Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г.“. Както основателно е отбелязал Траян Радев, този труд е вълнуващ документ за началото на „... българските национални крушения и страдания през ХХ в.“, тя представя „... едно от най-скръбните събития в нашата нова история, изживяно и като лична трагедия...“. Книга, написана от пряк участник, който при това „... се оказва тънък психолог, вещ познавач както на регионалните проблеми, така и на политиките на Великите сили и личностите в тях“.

Само един цитат, който рисува атмосферата на брутално наложената на България конференция „за мир“: „... когато в първата нощ, прекарана в Букурещ, се намерих сам в стаята си, всред тоя враждебен град, аз видях като никога дотогава ужаса на нашето положение и участието на България късаше ми сърцето (...). Толкова възторг и героизъм, толкова слава! Народите стояха удивени пред нашия устрем (...). Нашите съседи щяха да решават сега съд-

бата на повалена България, България, довчера предмет на тяхната завист...“

Възможността българската армия да бъде тотално разгромена от доскорошните ни „съюзници“ Сърбия и Гърция изпълва „... с особена страст и екзалтация гръцкия крал (...). „Голямото ни преимущество днес е, че ще можем да останем спокойни от страна на България за много поколения (...). Казвам, че трябва да изчезне България!“

Днес, от дистанцията на едно столетие това може да ни се стори някак си нереално и абсурдно, но през лятото на 1913 г. съдбата на България е заложена на карта. Симеон Радев анализира развитието на военните действия, дипломатическите маневри и интриги от страна на Сърбия и Гърция, както и на Румъния – страната, нанесла подлия удар в тил на България, насърчена в това си действие от Русия! Същата тази Румъния в лицето на нейния крал и първите ѝ държавни мъже на конференцията в Букурещ се изживява като покровител (!) на България... И българската делегация няма избор, освен да търпи и дори да разчита на това, когато е изправена пред грабителските кроежи на гръцкия премиер Венизелос и сръбския Пашич, представящи се като жертви на „агресора“ България.

Интерес представляват кратките, но точни характеристики, дадени от Симеон Радев за Иван Е. Гешов, Стоян Данев, Васил Радославов, ген. Михаил Савов, цар Фердинанд и др., особено за ген. Иван Фичев. От зоркия поглед и аналитичната дарба на автора не са убегнали качествата и недостатъците, рядко дребнавият егоизъм и тщеславие и на онези личности, които са решавали съдбата не само на България, но и на Европа, и на света. Благодарение на своите разностранни контакти, познания и аналитични способности Симеон Радев прави точни психографски наблюдения както за българските и балканските политици, така и за най-влиятелните държавници, министри и дипломати на Австро-Унгария, Русия, Германия, Франция...

Когато четем написаното от Симеон Радев не можем да не констатираме с огорчение, дори с ужас и омерзение, как от личните симпатии, антипатии и капризи на „големите“ в европейската политика е зависело решаването на въпроси, чиито болезнени сетнини усещаме и днес, дори и да не го съзнаваме. Че геополитическите кроежи са изисквали изключителни умения, особено

когато си дипломат на една победена страна. И че, независимо от едни или други грешки и личностни недостатъци, българските дипломати в Букурещ постигнат онова, което е било възможно, като отстояват тезата за българския характер на населението в отново поробената Македония. Затова е още по-жалко, че в днешната държава със столица Скопие Симеон Радев е отричан, обвиняван за разпокъсването на Македония и т.н. От друга страна, отново в тон с абсурдната доктрина на македонизма, се правят опити той да бъде присвоен като „македонски дипломат“! Само ще припомним трагикомична история с поставянето на негова статуя на сградата на Министерството на външните работи в Скопие през пролетта на 2012 г. – статуя, свалена само след часове, когато властите съобразяват, че така възвеличават автора на „Строители на съвременна България“...

Последните думи на Симеон Радев преди смъртта му са: *„Дадох ли нещо на България?“* – въпрос, който големият българин очевидно е задал на самия себе си... Едва ли това питане издава примирение и скромност пред лицето на смъртта, по-скоро в него е събрана болката, утайката се през годините горчивина у един всеотдаен и благороден човек, убеден, че е можел да направи още, и още за България... За целокупна България, за обединението на своя изстрадал български народ. Няма съмнение, че Симеон Радев е дал много на България, включително на родната му Македония. И продължава да дава със силата на своите книги.

Пламен Крайски
(зам.-председател на Държавна
агенция „Архиви“, 2009–2010)

Доц. д-р Пламен Павлов
(ВТУ „Св.св. Кирил и Методий“)

Посвещава се на 100-годишнината
от Балканската война

ТОВА, КОЕТО ВИДЯХ
ОТ
БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

Съставителство, предговор,
бележки и приложения
Траян Радев

ПРЕДГОВОР

Тази книга е от поредицата късни писателски изяви на Симеон Радев. Поради малкия ѝ обем, в началото на 80-те години бях я подготвил за обнародване в един том заедно с друга, не много по-обемиста от нея. Но то бе повече формална причина за общото им отпечатване, наред с по-важното – че осветляват два коренно различни периода от дейността на Симеон Радев, които обаче по време следват непосредствено един след друг: участието му като доброволец в Балканската война и спешното му повикване, по време на току-що пламналата Междусъюзническа война, в София, където е включен в българската делегация за сключване на примирие и мир в Букурещ. Намерението ми (въпреки приближаващата 70-годишнина от Балканските войни) не се осъществи. Не е загадка защо. Полето на нашата история беше оградена територия за десетина-петнайсет титулувани партийни величия и на неколцина техни протежета. Нищо значимо не можеше да види бял свят, ако не мине под тяхното, осъществявано скрито от правоимащия, цензорство и редакторство. Особено за покойници, чието „наследство“ те смятаха за своя едва ли не узаконена плячка.

Слава богу, тази дълга нощ на духовен терор над хора и произведения, на открит башибозлук над лично творчество и дори над преки завети отмина. Но за съжаление вече няколко години положението в новосформиращото се книгопечатане и условията в него съвсем не са благоприятни за оригинални български съчинения. В края на 1992 г. трябваше да се съглася книгата на Симеон Радев за „Конференцията в Букурещ и Букурещкият мир от 1913 г.“ да излезе първа в самостоятелно издание; с уговорено обещание, че скоро след това ще излязат и други работи на Симеон Радев. Това не стана.

Сега друго едно, по-старо наше издателство изяви желание да публикува личните спомени на Симеон Радев от войната,

която народът ни започна с невиждана жертвоготовност за освобождението на оставащите под турско владичество българи. Договорихме се те да излязат в отделно издание, в начален неголям тираж, но на добра хартия и с ясен печат. Дано обещанието се изпълни добре.

Тези неща бях длъжен да кажа – и за да отговоря на питаня и запитвания на хора, които са чели книгата за Букурещката мирна конференция от 1913 г. А в нея съм изложил сбито и неща, които тук вече не се налага да повтарям: кога и как бяха създадени късните историко-мемоарни съчинения на Симеон Радев.

Що се отнася по-специално за настоящата „глава“ или част от тях, мисля, че заглавието ѝ е достатъчно указателно: „Това, което видях от Балканската война“. Бих добавил само, че като цялостно изпълнение тя е една книга, каквато досега почти липсваше за тази война. Книга, която кратко, непосредно и обективно очертава атмосферата при обявяването на войната, писанията на някои от най-интересните чужди кореспонденти, дошли да отразяват събитията, положението в армейските ни щабове и в Македоно-Одринското опълчение, конкретните военачалници в определени моменти и действия, обикновените бойци доброволци. В живи, незабравими образи и характеристики, те са принос към националната ни характерология и към военната ни история. Не са отминати и някои от изпитанията и жертвите на войната. Дълбоко покъртващи са описанията на трагизма на две български майки – едната, дошла сякаш за да види простреляния си син, другата, загубила вече съпруг и двама синове като четници, тича подир сетния си малолетен син, потеглящ доброволец; сцената с убития турчин, държаш в ръка писмо до майка си; вълнението на Иван Вазов в навечерието на грозящата ни военна катастрофа. Без да липсват, покрай някои напрегнати фронтови изживявания, ведри епизоди от дни на примирие (между които посещението му в „артистичната“ Дванадесета дружина край Мраморно море, завладяването на остров в Сароския залив...) или впечатляващи лирични картини – пленително видение на Южнотракийската низина, огряна от слънце, посрещането на дружината в освободените тракийски селища, после в македонските градове; описанието на нощта и утрото в планината и пр. Смяя да

твърдя, че след „Погледи върху литературата и изкуството...“; „Ранни спомени“ и „Конференцията в Букурещ...“ „Това, което видях от Балканската война“ е един нов литературен шедевър на Симеон Радев.* А и духовна връзка между тях. Връзка, която вече позволява те взаимно да се допълват, без да губят – в стилно, познавателно и емоционално отношение – своята самостоятелност. Бидейки и трите с неповторима специфика: от и за три хронологично близки, но различни фази в живота и съдбата на нашия народ.

13. VIII. 1993 г.

Тр. Р.

---

* Като поменavam само книги, подготвени от него към края на живота му. – Тр. Р.

За всички бе ясно, че мобилизацията значеше война и още с обявяването ѝ^{*} се появи идеята да се създаде едно Македоно-Одринско опълчение от доброволци, в което да влязат неслужившите членове на емиграцията. Аз чаках то да се образува², за да се запиша в него. Началникът на Генералния щаб, генерал Фичев, с когото бях познат от дълги години, ме повика обаче и ми каза, че ще ме вземе в Главната квартира. „Имаме нужда – обясни ми той – от един човек, който да превежда на добър френски език бюлетините за военните действия. При това ти ще четеш чуждите вестници и ще ме държиш в течение на международното положение.“ Определено бе, както той ми обади, Главната квартира да бъде на първо време в Стара Загора. Дните, преди да тръгна за там, се изминаха за мен в причастие с ентузиазма, обладал всички. Войнственото настроение не беше зрелищно, но имаше нещо в него, което поразяваше надошлите в София чужди кореспонденти. Те бяха учудени да видят в посрещането на идеята за една война толкова много радост. Пратеникът на един френски вестник каза: „Този народ чака да се бие, както се чака голям празник.“

Чужди кореспонденти имаше много и от различни страни. Обзети от професионалната ревност за изпреварване, те тичаха от място на място за новини, пъстреха улиците на малката още наша столица със своите непознати фигури и привличаха любопитството с шумните си разговори. Най-трескави бяха италианците, както можеше да се очаква от техния национален темперамент. Те откриха в София един стар българин – бивш участник в сицилийската експедиция на Гарибалди; разпитваха го за спомените му, фотографираха го и му посветиха дълги дописки в своите вестници. За чуждите кореспонденти се установи цензура, която правителството възложи на министъра на железниците Франгя³. Той се настани за тази цел в телеграфо-пощенската станция. Понеже железничарите бяха мобилизирани, Франгя, като техен шеф, си тури също пагони. Къс, с дебело шкембе, в генералската си униформа той беше доста комичен образ; но голямото му добродушие го спасяваше от присмеха. Франгя имаше в кабинета

---

* Знак за бележка отзад! (Вж. Бележки и приложения.)

си една машина за правене на кафе. Той черпеше чуждите кореспонденти и им разказваше анекдоти. Някогашният автор на стихотворната сбирка „Венец на българската муса“ – заглавие, което Ботев направи паметно, като към „муса“ прибави в скоби „кеседжия“ – беше запазил от ранните години на своите поетични вдъхновения живата фантазия и сладкодумието. Това го правеше за кореспондентите занимателен, но крайно неудобен, защото между кафето и приказките не оставаше място за навременното цензуриране на депешите.⁴

Между кореспондентите се намираше и един пратеник на меридавия парижки вестник „Льо Тан“. Аз трябваше да се занимавам с него, тъй като от няколко години бях кореспондент в София на същия вестник. Той се нуждаеше от един преводач; препоръчах му Йордан Мечкаров*, който бе прекарал една година в Париж, подготвяйки се за актьор, и знаеше доста добре⁵ френски. Мечкаров често ми е напомнял по-късно, че съм му бил кръстник в журнализма. Рене Пюо – така се казваше кореспондентът на „Льо Тан“, беше човек с литературна култура, но непривлекателен и не можа да стане сбличаване между нас. Друг един французки кореспондент ми беше познат от ранни младини и бях щастлив да възобновя с него старото приятелство. Той се казваше Людовик

---

* Мечкаров направи в журналистиката дълга кариера, която завърши като сътрудник на вестник „Слово“. После той стана директор на печата, за кратко време и пълномощен министър на самостоятелен пост. Родом от Кюстендил, името на семейството му е свързано с една необикновена история в този град. „Баща ми – разказваше ми той – починал и го занесли в църквата „Света Мина“ да го опеят. Погребението обаче не могло да стане поради силен дъжд. Оставили го за другия ден. Сутринта, когато клисарят отворил вратата, видял, че мъртвият бил седнал в ковчега и пушел.“ – „Че къде е намерил цигари и огън?“ – попитах аз. „Обичай у нас е – отговори Мечкаров – при погребение да слагат в единия джоб на покойника пара (парата за минаването на Стикса), а в другия това, което най-много обича. На баща ми турили кутия цигари. Като се събудил, той изважда една от тях и я запалва на свещта, която горяла до ковчега му.“ Клисарят припаднал и останал дълго време болен. Мечкаровият баща обаче се завърнал у дома, като че ли нищо не му е имало. Йордан Мечкаров имаше добро перо и беше духовит събеседник, обичан от другарите му.

Нодо и представляваше големия френски ежедневник „Льо Журнал“. Нодо бе име, популярно в кръговете на емиграцията. През 1902 г. той бе посетил Македония и пред френската публика бе представил със своя голям описателен талант, наклонен към драматизъм, както теглото на българското население, тъй и революционното движение. Това важеше за нас в България, но голямата си известност той доби през време на Руско-японската война, когато, кореспондент при руската армия, той бе пленен от японците. Аз всякога съм имал едно подозрение, че Нодо нарочно се остави да бъде пленен, защото искаше да види войната и от другата страна. Той прекарал цяла година в Токио и беше неизчерпаем, разказвайки спомени за времето, преживяно там. След като си предадеше вечерта телеграмите, ние се събирахме понякога в казиното. Той ме пренасяше далеч от събитията на деня, в незабравената от него Япония. Бил се оженил там по съществуващия тогава японски обичай, с контракт за определено време и живял в новото си японско семейство като японец. „Вечерно време – разказваше той – през хубавите топли нощи излизах на разходка, придружен от цялото домочадие на съпругата си и предшестван от слуги, един от които вървеше напред с фенер.“ Питам го дали е оставил след себе си някаква трагедия както в „Бътерфлай“. „Не – каза той. – Скоро след моето заминаване тя се омъжи за един офицер от Генералния щаб.“ Забелязвайки моето учудване, той обясни: „В ония години една японка да живее известно време с бял чужденец – това се смяташе за нея като стаж в европейската култура.“

От тоя сантиментален епизод Нодо не пожела да направи един роман, както Пиер Лоти с мадам Кризантем. Белетристиката не го блазнеше. Кореспонденциите му от Руско-японската война го бяха направили прочут. В предстоящата ни война с Турция той виждаше сега случай да се върне към описанията на боеве, което да поднови неговата именитост. Към тая си амбиция той прибавяше своите горещи симпатии към българския народ, родени във времето, когато ходи в Македония – и вярата му, че българската войска ще даде в тракийските поля сражения, достойни за обичания от него начин на разказване.

Когато наближи времето да замина за Стара Загора, прати-ха ме във Военното училище да ме облекат като войник. Оттам излязох в един вид, който не позволяваше да ме турят в никоя категория на българското войнство. Бях облечен в офицерски

панталони, куртка на юнкер, шинел на фелдфебел от музикалната команда. Отидох у Попов да си купя една нова фуражка. Тук обаче срещнах капитан Александър Самарджиев, дошъл да вземе една за себе си. Той ми подари старата своя и така прибавих към своята чудновата униформа и фуражката на генералщабен офицер. За Стара Загора заминах⁶ заедно с д-р Генадиев. Той отиваше при генерал Кутинчев, командващ Първа армия. В Стара Загора аз бях зачислен към Цензурната секция⁷. На същата служба бяха повикани Венелин Ганев, Михаил Арнаудов, д-р Нейчо Иванов, директор на едно частно търговско училище в София, Александър Балабанов и Елин Пелин. Михаил Арнаудов беше вече известен с някои свои трудове, които ценях, но той и аз се движехме в различни кръгове в София и познанството ни беше останало повърхностно. С Венелин Ганев бях състудент в Женева. След като свършихме правото, аз станах сътрудник на „Вечерна поща“, а той се настани адвокат в Русе. Венелин Ганев има природа, която не подканя към другаруване и приятелство. Ние бяхме седели в Женевския университет на едни и същи чинове, пред едни и същи професори, без да сме си разменили повече от две думи. Затова бях доста изненадан, когато през 1904 г. той дойде да ме види във „Вечерна поща“. Поканих го на обед в гостилницата „Панах“ и там, при разговор, той ми разкри целта на свиждането му с мен. Моли ме да кажа от негово име на д-р⁸ Генадиев, че ще стане стамболовист, ако го назначат за началник на отделение в Министерството на правосъдието. Генадиев посрещна това ходатайство с възмущение: „Кажми му, че в нашата партия не се влиза с пазарлък.“ След това Венелин Ганев влезе в Радикалната партия и взе ред между нейните водители. Двамата не се срещнахме повече.

Михаил Арнаудов и Венелин Ганев стояха малко в Стара Загора. Те заминаха с някои кореспонденти за армията⁹. Останахме четиримата от вече споменатите. Нейчо Иванов беше весел и приятен човек, отличен за компания. Но най-често се събирахме Елин Пелин, Балабанов и аз. Балабанов беше облечен също като мен във Военното училище. Аз не мога да опиша себе си, тъй като нямаше голямо огледало да се видя; но за да опиша Балабанова, словесните средства не биха ми стигнали; потребна би била четката на един художник. От нас тримата само Елин Пелин беше облечен като истински войник. Трябва да отбележа, че той представляваше и войнствен образ, стегнат, добре опасан. Нито

един от нас тримата не беше минал през казармата. Началникът на Цензурната секция, майор Лефтеров¹⁰, трябваше да ни учи как да отдаваме чест и когато влизаме в някое кафене или гостилница, как да искаме разрешение от най-старшия от присъстващите там офицери и да ставаме, когато някой офицер влезе. Ние тримата всяка вечер ходехме в „Златен лъв“. Там идваше редовно един стар полковник на име Аврамов. Когато той влизаше, ние тримата ставахме, но понеже се научи кои сме, той, щом се покажеше на вратата, правеше ни знак да не ставаме. Ето че една вечер влиза Балабанов, отправя погледа си към полковник Аврамов и му прави жест с ръката да не става. Чу се смях сред публиката, но Балабанов, без да забележи нищо, дойде спокойно да седне на масата ни. От този ден между Балабанова и полковник Аврамов се завърза голямо приятелство. За добрия старец се разправяше по-късно една също забавна история. Той бил преместен другаде и когато там минавала пред него една бригада от Македоно-Одринското опълчение, той поздравил Щипска дружина със „Здравейте, щипци“ и Скопска дружина със „Здравейте, скопци“¹¹. Трябва да спомена и една случка с професор Арнаудов, която много ни развесели и която той сам обичаше да разказва. Срещнал на улицата цар Фердинанд и застанал да му отдаде чест, както го бяха научили, но понеже се касаело до царствена особа, той отдал чест, покланяйки се дълбоко. Фердинанд учудено го погледнал. „Погледна ме и се засмя“ – казваше Арнаудов.

На 5 октомври се извърши тържествен молебен¹². Фердинанд прочете прокламация за обявяване на войната и Методи Кусевич, старозагорски митрополит, държа реч. Аз си спомням тези минути като преживени в унес. Когато излизахме от черквата, сърцата на всички бяха дълбоко развълнувани, но в нашето вълнение цареше, свръхвсичко, възторжена вяра в победата. Последователните борби на Възраждането, почвани все със смелост и увенчавани винаги със сполука – последният пример бе Съединението, – дадоха на българския народ голямо самочувствие, бих казал, една религия на национален оптимизъм. Шейново и Шипка, Сливница показаха от друга страна, че българинът бе запазил ненакърнена храбростта, с която се бяха прославили неговите прадеди в най-старото минало. Ние имаме срещу себе си силен противник, но крайно подценявахме неговата сила. Чудно нещо: пет века под турско робство, сега вече, след като 34 години владеехме над тур-

ци в България, гледахме въобще на турчина отгоре надолу. За самата Турция се носеше у нас популярното понятие, че е умирающа държава. Трябва да кажа, че за това помогнаха не малко карикатурите на Божинова във „Вечерна поща“, в които султанът биваше винаги изобразен като болник с превързана глава. Толкова български минали през войската, бяха имали при стрелба една мишенка с фес. Това го обричаше в очите им като предопределена жертва.

Аз превеждах на френски първите бюлетини със съобщенията за нашите победи. Припомням си, пътъм казано, че се намерих в затруднение как да преведа „настъплението на българската войска“, тъй като думата „офанзива“ не бях срещал дотогава.

Всеобщото увлечение не ми пречеше да забележа у нашето началство, ако не загриженост, то едно напрегнато съсредоточение. На 11 октомври майор Лефтеров, развеселен ни съобщи, че Лозенград е паднал. „Сега войната е наполовина спечелена“ – каза ни той. По-късно можах да разбера от това, което слушах и четох, колко прави бяха неговите думи и какво значение имаше превземането на Лозенград за по-нататъшния ход на операциите. Тук командването на българската армия бе извършило една стратегическа изненада, която се посрещна от чуждия военен свят като принос към стратегията. Трябва да отбележа, че заслугата принадлежеше изключително на генерал Фичев, автор на операционния план.* Падането на Лозенград възбуди голямо ликуване.

---

* Ще кажа няколко думи за начина, по който се е родила у него идеята за тази маневра. В 1909 г. офицери, участващи в една турско-българска комисия за точната делимитация на границата, забелязали, че при Странджа планина, която ни делеше от Турция с гора, смятана непроходима за една армия, можела да мине артилерия. Две години по-късно Фичев води там на полски поездки офицерите от Генералния щаб, служещи при него. „Констатирахме – разказваше ми един от тях, – че действително артилерия може да си пробие път там.“ Тогаво Фичев променил операционния план на своите предшественици начело на Генералния щаб, между които Радко Димитриев. Появяването на Трета армия пред Лозенград, където турците не я очакваха, беше голям удар за тяхното командване. То внесе разстройство в техния фронт и отвори за българската армия пътя за Цариград. Как по тоя път тя бе спряна от заповеди за неоправдано закъсняване, е въпрос, който не принадлежи на мен да го разглеждам.

По лицата сияеше радостта от победата. Елин Пелин, Балабанов и аз ходехме да обядваме в една малка гостилница, държана от една стара жена. Когато този ден седнахме на масата, тя ни изви-ка: „Момчета, Лозенград паднал. Днес сутляшът е от мен.“ В друг един ъгъл седяха две учителки, които нямаха никаква представа кои сме ние. Те казаха на гостилничарката: „Дай и от нас по едно реване на войниците.“ Всички знаят какво значение има черпенето у нас. То ни даваше мярката на щастливото възбуждение, което бе обзело народа. В тази гостилница ние тримата прекарахме много приятни часове. На масата служеше едно момиче, което Елин Пелин закачаше със своите шопски приказки: „Ти, моме, не се плаши от нас, не сме лошави люде.“ – „Зная, зная – отговори му то, – кой е запасен, не е опасен.“ За пръв път видях Пелинко безответен.

Пристигането на толкова чужденци в Стара Загора даваше на главните улици на провинциалния град голямо оживление. Освен чуждите кореспонденти тук бяха дошли военните аташета на много държави, големи и малки. Двама от тях привличаха особено вниманието ми – сръбският военен аташе Лешанин* и италианският Рубин де Червин. Първият със своето име, вторият – с елегантния си вид. За втори път името на един Лешанин влиза-ше в историята на сръбско-българските отношения. Генерал Милойко Лешанин беше военен министър, когато през 1885 година крал Милан ни обяви война. Сега неговият син идваше при нас, за да свърже по-тясно връзките между двете воинства. Рубин де Червин беше много обичан във висшето софийско общество. От всички свои колеги той проличаваше като най-голям аристократ и минаваше по-скоро за салонен човек, отколкото за войник. Смъртта му обаче показва шест години по-късно, че е имал войнишко сърце. Той се самоубил след италианското поражение при Капорето, не можейки да преживее срама, че неговата конна бригада се разбягала.

Падането на Лозенград вдигна завесата над първото действие от голямата военна драма, която бе почнала между България и Турция. Чуждите кореспонденти бяха много възбудени. Те бяха в непрекъснато движение¹³. Това, което научаваха от нас в Цензурната секция, не им стигаше. Обаче бедата беше, че каквото уз-

---

* Полковник Лешанин не беше, собствено, военно аташе, а представител на сръбската Главна квартира при нашата.

наваха от своите военни аташета, ние не всеки път пропускахме. Имахме точни инструкции, които ни обвързваха. Нашата строгост често пъти ги дразнеше. Те я намираха неоправдана и дори безсмислена. При мене идеха френските кореспонденти и аз бях много притеснен, когато трябваше да се разправам с тях. Една вечер един от тях донесе телеграма, с която съобщаваше за падането на Баба-Ески. Аз не се съгласих да я пусна. „Но защо – питаше той, – фактът не е ли сигурен?“ – „Сигурен е – отговорих му аз, – но ние още го крием.“ – „От кого го криете? – почти извика той. – От турците ли? Те го знаят.“ – „Може още да не го знаят“ – забелязах аз. Отговорът ми изглеждаше безсмислен, глупав. Но той ни беше даден от началството. Майор Лефтеров наистина ни обясни после, че при объркването на военните действия, когато има скъсване на линиите, може едно командване да остане за малко време без известия за това, което става по някои сектори на фронта. Някои от най-известните военни кореспонденти бяха заминали за разните български армии още при обявяването на войната. Така бе с Людовик Нодо, с Луиджи Бардзини¹⁴, кореспондент на „Куриере дела Сера“, също прочут от Руско-японската война; Рене Пюо, за когото вече говорих; един действващ френски офицер, който бе получил отпуск и който публикува за войната книга, подписана с псевдонима Ален де Пененрьон¹⁵; Х. Вагнер¹⁶, кореспондент на „Райхсшпорт“, чиито дописки излезнаха събрани наедно и бяха много цитирани у нас. Другите кореспонденти, останали по неволя в Стара Загора, бяха уязвени от привилегията, дадена на заминалите, и това ги правеше много нервни. Един от тях обаче запазваше ненарушимо спокойствие – Ш.(?) Валие¹⁷, кореспондент на „Льо Матен“. Той не си даваше много зор за новини. Каквото не му достигаше, допълваше го със своето въображение. Аз с голямо удоволствие четях неговите телеграми. Като известяваше за някое сражение, той го описваше като да е бил там, туряше в действие артилерията, хвърляше в атака пехотата и пращаше кавалерията да преследва. Често бях принуден да заличавам някои от патетичните пасажии заради очевидната им невероятност и това го учудваше, тъй като бе убеден, че с тях именно даваше най-голяма слава на българското оръжие. Той не бе видял никога българската войска в поход, но еднъж я описваше облечена кой с каквото може, едни с ботуши, други с цървули, някои окъсани, но всички със свещен пламък в очите. Аз, след съвещание с

началството, не я пусках. Той не можеше да разбере защо. „Какво по-славно можех да кажа за вашите войници? – питаше той. – Аз ги сравних със солдатите на Френската революция, които с външен вид като техния вървяха от победа към победа, пеейки „Марсилезата“.“¹⁸

Чуждите кореспонденти ставаха все по-неудобни и генерал Фичев гледаше някак да се отърве от тях. Понеже те протестираха, че искат да бъдат по-близо до фронта, той ги изпрати вкупом в Мустафа паша* при генерал Иванов, командващ Втора армия. Аз реших да тръгна с тях, въпреки че Фичев искаше да ме задържи при себе си.¹⁹ В Мустафа паша намерих нова компания – Григор Василев и Никола Милев. Живеехме наедно, в една стая, и вечерите прекарвахме в нескончаеми разговори върху събитията на деня и догадки за бъдещето.²⁰ Генерал Иванов²¹ посрещна с недоволство дошлите кореспонденти и понеже беше в лоши отношения с Фичев, мислеше, че той му ги е изпратил, за да му създават главоболие. И той реши да се освободи от тях. В щаба на Втора армия имаше един офицер, прост и суров – Шкойнов, впоследствие водител на легионерите. Една вечер той събра кореспондентите, извика и мен като преводач. Взел пред тях внушителна поза, той ми каза да им предам заповед да напуснат веднага Свиленград, без да даде някакво обяснение. Аз бях уплашен от последствията на една такава безумна постъпка и ако бих могъл да видя началник-щаба на генерал Иванов – полковник Жеков, – когото познавах добре, щях да го убедя да се отмени взетото решение; но Шкойнов²² не ми остави време. Той настоя веднага да преведа думите му. Кореспондентите взеха да протестират шумно, но трябваше да се подчинят. Заповедта на Шкойнов беше да заминат незабавно, понеже един трен тръгва за София. Беше тъмно, валеше дъжд и по калните улици на града кореспондентите взеха пътя за гарата с куфарите си в ръка. Те бяха дошли с добри чувства в България и си отиваха унижени и пълни с гняв. Това бе една пакост за нас и понеже аз бях преводачът, част от вината падна незаслужено и върху мен.

Все пак няколко кореспонденти успяха да останат в Мустафа паша. Един от тях беше англичанинът Гибънс, кореспондент на „Дейли Нюз“, вестникът, който се ползваше с историческо име в

---

* Сега Свиленград.

България, тъй като в него бяха изнесени за пръв път известията за турските зверства след Априлското въстание. Той настояваше много да иде по-близо на фронта и един ден, по заповед на началството, Григор Василев, Милев и аз го придружихме до щаба на Осма дивизия. Нейният началник беше генерал Кирков²³ – изискано облечен, като че ли прави визита някъде, и с приветливи маниери. Той прие англичанина много любезно и му позволи да отиде до самата линия на фронта. Неговият началник-щаб беше майор Русев, бъдещият министър на вътрешните работи след 9 юни. Той ни каза, че там, където ни изпраща, поставяли една батарея, и ни препоръча да не се показваме на група, за да не се предизвика престрелка от турска страна. Пристигнахме при една дружина и там открихме наш добър познат между ротните командири – Александър Паскалев, известният книгоиздател. Повикахме го да разговаря с нашия англичанин и всички насядахме на тревата, под едно хубаво слънце. Но едва бе започнал разговорът, и ето че дружинният командир дойде да ме вземе от групата. Аз не го познавах. После се научих, че се казва Колчаков и е от Прилеп. Той ме хвана под ръка, поведе ме към окопите и ми каза: „Ти искаше война, ела сега да видиш нещо от войната.“ Все под ръка и воден от него, тръгнахме да минем пред самите окопи. Преди няколко дни тук бе станало сражение и убити турски войници лежах още неприбрани. Един от тях, грамаден човек, прострян по гръб, държеше в ръката си, вдигната нагоре, някакво парче бяла хартия. Колчаков се приближи до трупа, поиска да вземе хартията и можа само да я откъсне из вкочанените пръсти. Оказа се при прочитането, че това било писмо на умрелия до майка му.*

Когато напуснах Стара Загора, големите сражения бяха вече станали. Аз преведох на френски бюлетина за победата при Люле-Бургас. Големият въпрос, който се разискваше в Мустафа паша, беше за по-нататъшния ход на войната. В това, което се е писало по-късно, чел съм, че генерал Иванов настоявал още от са-

---

* Като диктувам тези редове, аз, макар да съм сигурен за паметта си, питам се все пак дали това отиване на фронта с Гибънс стана след изпъждането на чуждите кореспонденти или малко преди това. Във всеки случай важно бе за мен да разкажа за писмото на убития турчин до майка му. Нещо, което не мога да си спомня, без да почувствам възмущение.

мото начало на войната да се атакува Одрин и че Главната квартира се възпротивила. Когато бях в Мустафа паша, не чувах да се говори за това намерение. Разговорите на офицерите се отнасяха главно за укрепленията на крепостта. Откакто се беше открило наше търговско агентство* в Одрин, българското правителство изпращаше при него като секретари артилерийски офицери, чиято задача беше да вършат разузнаване около града. Последният от тях – Неделчев, имаше особена заслуга в това отношение. Но въпреки всичко до абсолютно сигурни и пълни данни не беше се стигнало, поне ако съдя по догадките, които слушах да се правят. Носеха се разкази за вълчи ями и пр., които след превземането на Одрин се оказаха басни.

В Мустафа паша имаше цензура, но след заминаването на чуждите кореспонденти тя остана само за писмата на българските войници. Случваше ни се да срещаме в тези писма неща любопитни или трогателни. Някой да бе си взел бележки от тях, щеше да може да издаде много интересна книга за психологията на българския народ, особено на селския. Аз лично от цензурската работа се чувствах много притеснен, защото, както казах, моето желание беше да постъпя в Македоно-Одринското опълчение²⁴. Бях нетърпелив да чуя, че то вече се е образувало и да се причисля към него. Най-после един ден, датата не помня точно, мина през Мустафа паша Първа Дебърска дружина. Аз заминах с нея. Дружинният командир беше един възрастен човек, финансов чиновник, несъмнено добър патриот, но от военните работи знаеше само това, което бе научил за няколкото месеца като доброволец в Сръбско-българската война. Още първия ден на похода разбрах, че той не умее да води дружината. Към некомпетентността му се прибавяше и сприхавият му характер. Имаше от него голямо недоволство, роптание. От лошо разположение се беше създавала една легенда за миналото му; бил уж един от детронаторите на Батемберга. „А сега сака со нас да се лебитира“**, казваха някои. Местата, по които минахме, няма да споменавам. Ще се спра малко само на Енидже. Тук попаднах за през нощта в къщата на един от първенците на селото. Оказа се, че домакинът бил абонат на моя вестник „Воля“, който се изпращаше в Турция под името

---

* Така се наричаха до Независимостта нашите консулства в Турция.

** Реабилитира.

„Народност“. Той ме посрещна така мило, като да му бях очакван гост. Сутринта отидох в една военна болница, настанена наблизо. Излезнал ми беше на врата цирей, който не само много ме мъчеше, но и ме плашеше, защото се питах постоянно дали от яката на куртката ми, стояла кой знае къде, няма да ми дойде някоя инфекция. В болницата, която се ръководеше от моя приятел д-р Димитър Киров, служеше и д-р Белинов, който ми каза, че трябва да се оперира. Когато се приготвяваше за малката операция, при него дойде да прислужва като санитар един актьор от Народния театър – Христов. Той се провикна: „Ей, елате, хора, да видите в тази война и капки македонска кръв.“ Можех да му отговоря, че ако той да не бе станал санитар, а бе отишъл на фронта, щеше да види много македонска кръв пролята, но неговата шега беше беззловна и аз от всички най-много се смях.

Наближаваше часът да тръгнем за Лозенград. На връщане от болницата когато стигнах до квартирата си, видях, че ме чакат няколко от доброволците, начело с един млад човек, за когото знаех, че е студент. Това бе делегация, от името на която той ми представи писмена резолюция. Тя почваше: „Доброволците от Първа Дебърска дружина, събрани днес на площада в село Енидже, като взехме предвид...“ Следваха точка по точка няколко обвинения против дружинния командир. Най-после идваше решението, че дружината го е свалила и ме е провъзгласила мен, Симеон Радев, за дружинен командир. Най-напред ме досмеша да се видя дружинен командир аз, който не бях хващал пушка през живота си, но веднага видях и сериозната страна на работите. Казах на тези, които ми носеха резолюцията, че това, което са направили, е безумие и че то може да има опасни последствия за тях. Но нищо не помогна. Те ми отговориха, че докато не се махне дружинният командир, не мръдват от селото. Нямаше как, отидох да видя дружината. Тя беше събрана и оживено разискваше. Имаше в нея доста възрастни хора, занаятчии, еснафлии и на тях сигурно щях да мога да повлияя, но това щеше да значи да противопоставя доброволците едни на други. Командирът стоеше настрана сам, кипящ и засрамен. Съветвах се с него. „Ще видим по-нататък – каза ми той, – засега поведете дружината към Лозенград.“ Да я поведат, но как се повежда дружина? Между нас имаше само един служил във войската, ефрейтор, шоп, който гледаше на дружината с негодувание и я смяташе за тълпа. Той ми каза какво да изкомандвам.